

УДК 330.1

Н.М. КУЦМУС, кандидат економічних наук, докторант
Житомирського національного агроекологічного університету

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ЕКОНОМІЦІ

Обґрунтовано необхідність конкретизації категорії «гендер» у контексті економічних досліджень. Встановлено, що застосування гендерних ідей у науці може стати ефективною методологією аналізу, що базується на двох концепціях – соціального конструювання гендеру та гендерної композиції. Доведено, що з позиції економіки гендер неможливо обмежити певними ідеологічними рамками, оскільки він має розглядатися як фундаментальний принцип організації економічного та суспільного життя. Виявлено закономірність формування гендерної економіки як новітнього напрямку економічних досліджень, що фокусується на механізмах забезпечення гендерної рівності у формальному та неформальному секторах економіки.

Ключові слова: *гендер, гендерна рівність, економіка, методологія досліджень.*

Постановка проблеми. Розвиток досліджень, спрямованих на пізнання особливостей взаємодії представників чоловічої та жіночої статі в різних сферах суспільного життя, обумовив поступове формування гендерної методології, що являє собою організовану особливим чином аналітичну та дослідну діяльність, у межах якої явища, пов'язані з відмінностями між чоловіками та жінками, розуміються як соціальні або соціально-конструйовані. Водночас активізація позицій жінок у суспільстві та заострення уваги до проблеми асиметрії можливостей представників обох статей у питаннях доступу до влади, сфери освіти та зайнятості, доходів, власності тощо вивели гендерні дослідження за межі соціального та психологічного напрямів, обумовивши їх становлення в економіці. Проте зважаючи на відносну «молодість» гендерного вчення в цілому та в рамках економічних досліджень зокрема, однією з потреб наукового розвитку на часі є доповнення традиційних уявлень про економічні явища та процеси гендерними параметрами. Відзначене вказує на необхідність адаптації та застосування теоретичних концепцій гендеру в методології економічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичне та методологічне осмислення гендеру як об'єкта дослідження в працях вітчизняних та зарубіжних вчених пов'язане з множиною існуючих підходів: гендер як соціальний феномен (К. Бассі, Т. Бендас, Н. Городнова, Н. Лавриненко, Р. Столлер та ін.); гендер як культурний феномен (С. Бем, Д. Коновалов, В. Менжулін, К. Трофимова, О. Шабаліна та ін.); гендер як когнітивний феномен (М. Боровцева, Е. Кириченко, Д. Майерс, О. Містрякова, Н. Приходькіна); гендер як особистісний дискурс (К. Вест та Д. Зіммерман; Ю. Маслова, А. Дворкін, Н. Чодороу та Дж. Хубер); гендер як соціальна інституція (Дж. Лорбер, П. Мартін); гендер як політика забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок (О. Діджі, Н. Кейбір, К. Моузер, П. Пачі). При цьому з економічної точки зору категорія гендеру залишається недостатньо концептуалізованою та потребує ґрунтовного теоретичного осмислення, формування методології пізнання її сутності та обґрунтування напрямів подальшої імплементації в економічні процеси, що й становить **мету цього дослідження**. Відповідно, **цілями дослідження** визна-

чено, по-перше, розмежування теоретико-методологічних підходів до розуміння категорії «гендер» у суспільних та економічних дослідженнях; по-друге, виявлення особливостей інтеграції теоретичних концепцій гендеру в методологію економічних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Застосування категорії «гендер» (від лат. «*genus*» – стать) у соціальних дослідженнях було започатковано з метою заміни поняття статевої ролі, яке домінувало в суспільних науках. Незважаючи на першу згадку терміна «гендер» ще в праці М. Мид «*Sex and temperament in three primitive societies*» (1935 р.) [9, с. 28], систематичне застосування його в категоріальному апараті західних науковців-гуманитаріїв розпочалося в 1970-ті рр. завдяки дослідженням американського науковця Р. Столлера. Згідно з його концепцією дослідження статі є предметним полем біології та фізіології, тоді як аналіз гендеру повинен здійснюватися в рамках психологічних, соціальних, культурно-історичних тощо досліджень [10, с. 61]. Цей історичний період в еволюції наукової думки пов'язаний з акцентуацією уваги антропологічних досліджень на дихотомності «чоловічого» та «жіночого», а тому застосування терміна «гендер» означало перехід від біологічного сприйняття статі до соціального.

Незважаючи на суттєві відмінності існуючих теоретико-методологічних підходів гуманітарних наук до трактування терміна «гендер», їх ідейна цілісність полягає в аргументації гендера як базової характеристики людини, що визначає параметри її розвитку у соціально-економічному середовищі. Водночас правомірним є сприйняття цієї характеристики як такої, що має багатокомпонентну структуру та визначається чотирма групами чинників, а саме: біологічна стать, гендерні норми і поведінка, гендерні стереотипи, гендерна ідентичність [13, с. 135]. Взаємодія визначених чинників відносно до формування сучасної сутності гендеру відбувається в умовах діючої системи суспільства, що, у свою чергу, зважаю-

чи на переважання патріархального його устрою, веде до збереження домінантності представників чоловічої статі.

Сучасну методологічну матрицю гендерних досліджень формують теорії соціального конструювання гендеру, стратифікаційна теорія гендеру та теорія гендеру як культурної метафори. Наслідком становлення методології гендерних досліджень стала ідентифікація гендеру через набір характеристик, ролей та поведінкових відмінностей, які відрізняють жінок від чоловіків [7, с. 44]. Формування таких відмінностей відбувається не завдяки біологічним особливостям, а через соціальну та культурну взаємодію. Це означає, що на відміну від біологічної статі, гендер як соціальна стать має власні особливості, що стають продуктом соціального розвитку, домінуючих соціокультурних норм та очікувань.

Еволюція гендерних досліджень доводить, що застосування гендерних ідей у науці може стати ефективною методологією аналізу, спираючись на об'єднувальну парадигму соціології, що має назву структурно-конструктивістського підходу [15, с. 42]. Такий підхід у гендерних дослідженнях передбачає поєднання двох концепцій: *соціального конструювання гендеру* – розглядає динамічний вимір гендерних відносин через створення і відтворення статей у процесі соціальної взаємодії; *гендерної композиції* – концентрується на структурних факторах, які визначають рамки гендерних відносин, створюють інституційні можливості для їх реалізації. Поєднання цих концепцій формує методологічний інструмент, ефективний для аналізу функціонування мікро- та макрорівнів суспільства та їх взаємопроникнення.

Розкриваючи згадані теоретичні концепції, важливо виокремити ключові особливості гендеру як об'єкта дослідження – його динамізм та змінність, які в умовах трансформаційних процесів у сучасному суспільстві, посилення активності жінок та визнання їх внеску в різних сферах суспільного життя приходять на зміну біологічній зумовленості та

сталості [14, с. 151]. Практичне значення та вектор динамізму гендеру як певного типу відносин між чоловіками та жінками виражається через зміну співвідношення між суспільною структурою та діючими інститутами, з одного боку, та індивідом і його участю у життєдіяльності суспільства – з іншого. Зважаючи на трисидний характер сфер суспільного життя – соціально-політичної, духовно-культурної і матеріально-економічної, – динамічний розвиток гендеру як науково-методологічної концепції та базису практичної реальності забезпечив його активне проникнення в кожну з них, створивши передумови для становлення та розвитку методології гендерних досліджень в окремих галузях знань.

Зародження гендерної течії в економічних дослідженнях базується на здобутках представників соціологічних шкіл, проте характеризується вираженою економічною спрямованістю можливих трактувань гендеру:

– *по-перше*, як соціальної концепції, що є диференційованою залежно від ролей, відповідальності, можливостей та привілеїв, доступних в економічних системах для жінок та чоловіків [4, с. 104].

– *по-друге*, – це соціальна конструкція, будова якої здатна змінюватися та впливати на економіку залежно від інституційного середовища її формування, забезпечення доступу жінок до економічних ресурсів, суспільних послуг та технологій, законодавчого гарантування рівності представників обох статей.

– *по-третє*, підхід до розвитку – особливістю такого підходу в економічній сфері є фокусування на можливостях жінок щодо продуктивної зайнятості, формування доходу, освіти тощо; досягнутому рівню людського розвитку завдяки розширенню можливостей представників обох статей, забезпеченню рівномірного поділу влади між ними [3, с. 19].

– *по-четверте*, операційна стратегія економічного розвитку, що ніколи не залишається гендерно нейтральною [1], тим самим сприяючи подоланню існуючих бар'єрів між окремими індивідами та

їх групами. В основу цього підходу покладено інституційну компетентність, що уможливорює традиційні та специфічні напрями економічної діяльності.

– *по-п'яте*, аналітичний інструмент – розуміння гендеру є незамінним для систематичного вивчення ролей та обов'язків представників обох статей, оцінки доступу та контролю над ресурсами, спектра прав та економічних можливостей, що впливає на формування гендерно чутливих механізмів реалізації стратегій розвитку [6, с. 235].

Отже, з економічної точки зору гендер – це підхід до сприйняття чоловіків та жінок не як бінарних опозицій, а як рівноправних учасників соціально-економічних процесів. При цьому рівноправність представників обох статей передбачає рівність у доступі та володінні соціально значущими благами, економічними можливостями та ресурсами, недотримання якої знижує добробут та гальмує розвиток усього суспільства через обмеження перспектив економічного зростання завдяки неефективному використанню людських ресурсів. Запропонований підхід до сприйняття економічного змісту категорії «гендер» доводить необхідність становлення та розвитку поряд з уже існуючими теоріями біогенетичної та біокультурної шкіл, теоретичного базису економічної школи гендерних досліджень, а також формування методології гендерних досліджень економічних явищ та процесів.

Інакше кажучи, мова йде про формування гендерної економіки як новітнього напрямку економічних досліджень, у рамках якого розкриваються механізми гендерної нерівності у формальному та неформальному секторах зайнятості, розглядається функціонування політичних, торгових, фінансових інститутів з позицій їх впливу на соціально-економічні статуси чоловіків та жінок, а також розробки індексів і показників економічного розвитку з урахуванням існуючої гендерної асиметрії [2; 5, с. 37; 8; 11, с. 491]. Гендерну економіку при цьому необхідно розглядати не як новий напрям економічної

теорії, а через призму її якісного оновлення та доповнення гендерними параметрами, нехтування яких обмежує повноцінне сприйняття сутності сучасних економічних процесів. Логіка цього твердження впливає з позицій того, що гендерна економіка фокусується не стільки на способах та ефективності виробництва товарів і послуг, як на самих учасниках економічних процесів та оцінці розвитку економіки через обсяг капіталу, товарів і послуг, доступний для використання людьми різної статі, а також його впливу на позиції окремих гендерів у системі стратифікації суспільства.

Сучасні економічні дослідження гендерної проблематики активно розвивають ідеї рівності та дискримінації представників обох статей у питаннях доступу до економічних ресурсів і влади, участі в економічних процесах та використанні результатів їх здійснення тощо. Водночас у міру посилення наукової уваги до гендерних проблем та постійної трансформації гендерних відносин в економіці такі дослідження характеризуються відчутною дискусійністю та багатоплановістю, варіаціями щодо поєднання критеріїв рівності та дискримінації за ознакою статі. Так, паралельно використовуються три основні підходи щодо застосування ідеї гендерної рівності у функціонуванні економічних систем: *гендерно-чутливий*, *гендерно-нейтральний* та *гендерно-стереотипний* [1, с. 3–4]. Перший з них концентрує увагу на індивідуальних відмінностях чоловіків та жінок (зокрема щодо можливостей зайнятості та прийняття управлінських рішень, формування доходу тощо), приймаючи при цьому рівність їхніх статусів. Особливістю другого підходу є визнання рівності статей та сприйняття гендерних відмінностей як незначних та таких, що не впливають на економічну систему, а отже, не потребують вивчення та врахування. Підхід, базований на гендерних стереотипах, визнає відмінності представників обох статей, але заперечує їх рівність, наголошуючи на необхідності підтримки жінок (зокрема через неможливість повноцінної участі в економічних

відносинах у зв'язку з народженням дітей та доглядом за ними, веденням господарства та підтриманням побуту сім'ї тощо).

Незважаючи на існування альтернативних варіантів наукового бачення проблеми співвідношення статей у системі економічних відносин, переважання патріархального устрою в більшості традиційних суспільств, призвело до домінування чоловіків у всіх економічних та суспільних інститутах, які управляють економічною сферою суспільного життя. Зважаючи на це, на практиці чоловіки та жінки займають різні позиції в економіці, що обумовлює гендерну нерівноцінність можливостей участі в економічних процесах. Головною передумовою такого асиметричного розмежування є концентрація матеріальних та нематеріальних ресурсів переважно в руках чоловіків.

Посиленню цієї ситуації сприяє також і те, що нерівність статусу чоловіків та жінок у соціальній та економічній площинах, взаємодіючи зі сформованим гендерним поділом праці в умовах домогосподарства, обов'язковим чином виявляється в економіці в цілому, зокрема на ринку праці, у сфері зайнятості, економічних відносинах на макро- та мікрорівнях. Внаслідок цього домінування чоловіків в економіці утворює особливий гендерний економічний режим, тобто систему відносин влади і контролю, прийняття та реалізації управлінських рішень [12, с. 32]. Гендерний режим обумовлює баланс статей у суспільстві, адже звичні гендерно-нейтральні заходи економічної політики відчутно змінюють конфігурацію гендерних відносин та поділу економічної влади між представниками різних статей. Отже, проблеми гендерної нерівності є похідними від установленого гендерного режиму в економіці.

Філософським началом розв'язання проблеми гендерної нерівності та водночас більш глибокого інтегрування категорії гендеру в економічні дослідження є взаємодія наукових ідеологій маскулінізму та фемінізму, поєднання яких на синергетичній основі здатне сприяти формуванню моделі ідеальної гендерної еко-

номіки. Особливістю цієї економічної моделі є справедлива увага до учасників економічного процесу, оцінювання досягнень соціально-економічного розвитку тим, який обсяг капіталу, товарів та послуг надходить у розпорядження людей різної статі, а також впливу цих благ на задоволеність чоловіків і жінок їхніми позиціями у системі стратифікації суспільства.

Висновки з дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, узагальнення існуючих теоретичних концепцій гендеру дозволяє стверджувати про множинність існуючих методологічних підходів до його розуміння – від соціокультурного феномену до соціальної інституції чи політики забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок. Зростаючий рівень розвитку людського капіталу, носіями якого на паритетних засадах виступають чоловіки та жінки, відчутна трансформація відносин представників обох статей, що відбувається в усіх сферах суспільного життя, зокрема, і в матеріально-економічній, дають підстави стверджувати про доцільність застосування гендерних концепцій в економіці. Наслідком поступової інтеграції гендеру в методологію економічних досліджень є формування економічного розуміння його змісту, в основу якого покладено рівноправність чоловіків і жінок як учасників економічних процесів, тобто їх рівність у доступі та володінні соціально значущими благами, економічними можливостями, ресурсами. Водночас розширення уявлень про можливості доповнення традиційних економічних концепцій гендерними параметрами свідчить про необхідність еволюційних змін у методології гендерних досліджень в економіці, виявлення яких і визначає **перспективи подальших розробок у започаткованому напрямі.**

Список використаних джерел

1. Aufhauser E. Principles for a «Gender-sensitive Regional Development» / E. Aufhauser, S. Herzog, V. Hinterleitner,

T. Oedl-Wieser, E. Reisinger // On behalf of the Austrian Federal Chancellery, Division IV/4 for Co-ordination of Regional Planning and Regional Policies. – Vienna, 2003. – 18 p.

2. Blau F. The Economics of Women, Men and Work (7th Edition) / F. Blau, A. Winkler, M. Ferber // Prentice Hall, 2013. – 480 p.

3. Communicating gender for rural development / Integrating gender in communication for development communicating / FAO-Dimitra, 2011. – 80 p.

4. Deji O. Gender and rural development / O. Deji // Advanced studies (Berlin). – Vol. 2. – 2012. – 396 p.

5. Dijkstra A. Gender and Economics – A European Perspective / A. Dijkstra, J. Plantenga (eds.) // London – New York, 1997. – 184 p.

6. Elson D. Gender-aware analysis and development economics / D. Elson // Journal of International Development // 1993. – № 5. – P. 237–247.

7. Gender Mainstreaming in Agriculture and Rural Development / A Reference Manual for Governments and Other Stakeholders. – Commonwealth Secretariat, 2001. – 46 p.

8. Jacobsen J. The Economics of Gender (3rd Edition) / J. Jacobsen // Wiley-Blackwell, 2007. – 576 p.

9. Mead M. Sex and temperament in three primitive societies / M. Mead // New York, W. Morrow & Co., 1935. – 311 p.

10. Stoller R. Primary femininity / R. Stoller // J.A.P.A. – 1976. – № 24 (Suppl.). – P. 59–78.

11. Woolley F. The Feminist Challenge to Neo-classical Economics / F. Woolley // Cambridge Journal of Economics. – 1993. – Vol. 17. – P. 488–500.

12. Баллаева Е. Гендер и глобализация: теория и практика международного женского движения / Е. Баллаева // Гендер и глобализация. – М.: МЦГИ – ИСЭПН РАН, 2003. – С. 7–54.

13. Ожигова Л.Н. Методологические проблемы изучения кризиса гендерной идентичности личности / Л.Н. Ожигова // Гендер как инструмент познания

и преобразования общества (Материалы Международной конференции «Гендерные исследования: люди и темы, которые объединяют сообщества», г. Москва, 4–5 апреля 2005 г.). / ред.-сост.: Е.А. Баллаева, О.А. Воронина, Л.Г. Лунникова. – М.: РООМЦГИ при участии ООО «Солтэкс», 2006. – С. 134–141.

14. Шишлова Е. Гендер как инновационный научный и философский дис-

курс / Е. Шишлова // Вестник МГИМО-Университета. – 2013. – № 1. – С. 148–152.

15. Шумилова О.Е. Политическое поведение женщин в условиях реформирования современного российского общества: монография / О.Е. Шумилова; под общ. ред. д-ра полит. наук, проф. И.А. Батановой. – Тула: Изд-во ТулГУ, 2005. – 182 с.

Обоснована необходимость конкретизации категории «гендер» в контексте экономических исследований. Установлено, что применение гендерных идей в науке может стать эффективной методологией анализа, основанной на двух концепциях – социального конструирования гендера и гендерной композиции. Доказано, что с позиции экономики гендер невозможно ограничить определенными идеологическими рамками, поскольку он должен рассматриваться как фундаментальный принцип организации экономической и общественной жизни. Выявлена закономерность формирования гендерной экономики как нового направления экономических исследований, которое фокусируется на механизмах обеспечения гендерного равенства в формальном и неформальном секторах экономики.

Ключевые слова: *гендер, гендерное равенство, экономика, методология исследований.*

The necessity of concretization of the «gender» category in the context of economic research is grounded. It is identified, that the application of gender ideas in science can be an effective analysis methodology, which is based on two concepts – social construction of gender and gender composition. It is proved, that position of gender in the economics couldn't be limited by particular ideological framework, because it is a fundamental principle of economic and social life. The need to forming of gender economics as a new area of economic research focusing on the mechanisms of gender equality in the formal and informal sectors of the economy is detected.

Key words: *gender, gender equality, economics, methodology of research.*

Одержано 12.02.2014.